

Diplomàcia i repressió. La persecució hispano-francesa de l'exili republicà, 1937-1951

JORDI GUIXÉ COROMINES
Universitat de Barcelona

La policía francesa continúa su persecución de los elementos españoles rojos destacados. Bien es verdad que esa acción policíaca se ha extendido a todos los elementos extranjeros de nacionalidad indeterminada —principalmente judíos de origen alemán— [...] el Stade Buffalo, convertido en un campo de concertación, se ha visto lleno [...] los españoles han llevado su parte también en la danza policíaca. Los españoles rojos, se entiende. Pero principalmente la persecución va dirigida contra los jefes.¹

Aquestes paraules les va escriure l'agent especial de la Direcció General de Seguretat, Pedro Urraca Rendueles, enviat com a agregat policial a l'ambaixada espanyola a París amb la missió de vigilar, localitzar i perseguir els «rojos» espanyols.² Els informes i expedients de l'agent Urraca són una font documental idònia per definir el concepte de «repressió extraterritorial» com aquella dirigida des dels centres de poder de l'Estat franquista —basant-se en la utilització dels seus mitjans d'informació i de les seves forces repressives—,

¹ AGA, Alcalá de Henares, SGM, 51/20947, informes del policia especial de la Direcció General de Seguretat en missió a l'ambaixada d'Espanya a París per a la vigilància i seguiment dels «rojos» espanyols (informes d'abril i maig del 1940).

² APP (Archives de la Préfecture de Police), doss. U-281.555; CAC (Centre des Archives Contemporaines à Fontainebleau), doss. A. 467 225 (MEU). AGA, Alcalá de Henares, Presidència, SGM, Servei Exterior de Falange, 12.17/65. L'agent Pedro Urraca Rendueles va ser funcionari de la Direcció General de Seguretat i adscrit oficiosament a l'ambaixada espanyola a París. De fet va treballar per als serveis d'informació franquistes, i els seus informes eren enviats al Servei Exterior de Falange i a la Direcció General de Seguretat. Els expedients que sobre la seva persona es conserven a França —que fan al·lusió a activitats d'espionatge i repressió—, així com la gran quantitat d'informes que enviava a la Secretaria General del Moviment, confirmen el paper essencial jugat per aquest agent en la repressió i persecució de personalitats polítiques republicanes, en les relacions policials amb la Gestapo alemanya i en molts altres assumptes lligats a les col·laboracions policials.

que comptà amb el suport d'acords internacionals, explícits o no, i la tolerància per part d'altres estats, i que va adreçar-se contra els republicans exiliats en altres països en finalitzar la Guerra Civil espanyola.³

El concepte de «repressió exterior» o «extraterritorial» és un concepte històric aplicable a aquells règims o estats no democràtics i coercitius, en aquest cas l'Espanya franquista, que, a causa de la seva obsessió aniquiladora i d'un context internacional d'alguna manera favorable, esmercen esforços policials, polítics i diplomàtics a perseguir els exiliats i refugiats polítics més enllà de les seves fronteres i jurisdiccions territorials. És, doncs, un concepte lligat a l'anàlisi de la naturalesa política del franquisme més que al fenomen humà i polític de l'exili. L'estudi d'aquest exili sotmès a persecució confirma l'afany repressiu de l'Estat espanyol, també cap a l'exterior.

Arran dels nous estudis al voltant de la repressió franquista, avui comptem amb un mapa geogràfic més o menys perfilat del seu impacte en la societat espanyola i amb unes xifres força aproximades sobre el nombre de víctimes que posen plenament de manifest la seva naturalesa implacable, cruel i obsessiva. A això hi han contribuït tant la progressiva obertura dels arxius —i, per tant, la possibilitat de consultar una documentació fins fa poc pràcticament inaccessible— com la valentia i tenacitat d'alguns protagonistes a l'hora de recuperar la seva memòria.⁴ Tanmateix, per desgràcia, avui en dia les investigacions i l'abundant bibliografia contrasten també amb l'apogeu d'algunes teories negacionistes o revisionistes, en un moment en què són cada cop més abundants i fefaents les fonts i proves documentals que refereixen noms, xifres i processos judicials.⁵

³ Jordi Guixé Coromines: «Diplomàcia i repressió. La persecució hispano-francesa de l'exili republicà, 1937-1951», tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona/Université Paris III Sorbonne-Nouvelle, desembre de 2006. Tots els aspectes que tracta el present article es troben desenvolupats, documentats i ampliat en el meu treball doctoral.

⁴ A. Reig Tapia: «El coste humano de la Guerra Civil», a «60 años de la Guerra Civil española», *El País*, Domingo, 561, 14 de juliol de 1996, p. 18; Francisco Moreno Gómez: «El terrible secreto del franquismo», dins el dossier «Represión, la tragedia oculta», *La Aventura de la Historia*, 3 (gener de 1999), pp. 12-25; Santos Juliá (coord.): *Víctimas de la Guerra Civil*, Temas de Hoy, Madrid, 1999; Francisco Espinosa: «La represión: cifras y bibliografía», a *Dossier de las Jornadas Memoria y Justicia: construyendo democracia*, Centro Cívico Cerro del Águila, Sevilla, 2004; Conxita Mir: *Vivir es sobrevivir*, Milenio, Lleida, 2000; Michael Richards: *Un tiempo de silencio*, Crítica, Barcelona, 1999. Per a les xifres de l'exili, vegeu la breu referència a diversos estudis inclosa a Jordi Guixé: «Orígens socials i polítics de l'exili català», a *L'exili català, del 1936-1939. Un balanç*, Centre d'Estudis Històrics i Socials, Girona, 2003. Sobre els arxius, el volum núm. 8 de la revista *Migraciones y Exilios* («Fuentes archivísticas para el estudio del exilio republicano de 1939», AEMIC, Madrid, desembre de 2007) ofereix una interessant panoràmica sobre l'estat actual i els fons d'arxiu sobre l'exili del 1939, una anàlisi quantitativa i qualitativa tractada també a les *Jornadas sobre los archivos del exilio español*, Madrid, febrer de 2007.

⁵ Un exemple d'aquestes obres el trobem en el text de Félix Schlayer: *Matanzas en el Madrid republicano*, Àltera, Barcelona, 2006, 2a ed. (pròleg de José Manuel d'Ezpeleta, trad. d'Ignacio Valdezate i Carmen Wirth Lenaerts). No deixa de sorprendre que encara hi hagi editorials espanyoles que tradueixin i reeditin escrits de dirigents nazis publicats a finals dels anys trenta i quaranta, sense cap nota ni introducció que informi el lector que la versió que té entre mans va ser escrita per un nazi. Donen així una visió de la història partidista i totalment tergiversada i venen centenars d'exemplars.

Els exiliats republicans van viure fora d'Espanya els efectes de la repressió. Es tracta d'un exili també cada cop més ben estudiat, però amb tantes dimensions (historiogràfiques, bibliogràfiques, personals, polítiques i socials) susceptibles d'analtitzar-se que moltes vegades sembla inabastable. Sobre aquest tema, les meves investigacions beuen de treballs que han utilitzat les fonts documentals originals per investigar i abordar temes concrets que configuren una visió detallada del col·laboracionisme del règim de Franco durant el conflicte bèl·lic mundial a l'exterior.⁶

El valor històric de les fonts rau en el fet que provenen dels arxius policials i ministerials. Algunes pistes sobre aquests fons ja les oferia el llibre, publicat fa molts anys, *La República en el exilio*, l'autor del qual va ser l'exagent franquista Eduardo Comín Colomer,⁷ tot i que la seva òptica ideològica va lligada a una interpretació històrica inconcebiblement subjectiva i partidista que no podem compartir. D'una índole diferent són els treballs sobre l'exili, molt rigorosos, realitzats per Javier Rubio, l'accés del qual a aquestes fonts va ser possible gràcies als seus contactes en l'àmbit de la diplomàcia,⁸ així com els llibres de David Win-

⁶ Geneviève Dreyfuss Armand: *L'exil des républicains espagnols en France: de la Guerre Civile à la mort de Franco*, Albin Michel, París, 1999. Paul Preston: *Franco, Caudillo de España*, Grijalbo, Barcelona, 1994; Anne Dulphy: *La politique de la France à l'égard de l'Espagne de 1945 à 1955: entre idéologie et réalisme*, Direction des Archives et Documents du Ministère des Affaires Étrangères, París, 2002; Enrique Moradiellos: *Franco frente a Churchill. España y Gran Bretaña en la Segunda Guerra Mundial (1936-1945)*, Península, Barcelona, 2005; PECH, Yannick Pech: *Les services secrets républicains espagnols en France. Organisation, réseaux, action*, Loubațières, Portet-sur-Garonne, 2005; Denis Peschanski: *La France des Camps. L'internement 1938-1946*, Gallimard, París, 2002; Manuel Ros Agudo i Morten Heiberg: *La trama oculta de la Guerra Civil. Los servicios secretos de Franco, 1936-1945*, Crítica, Barcelona, 2006; Félix Luengo Teixidor: *Espías en la embajada: los servicios de información secreta republicanos en Francia durante la Guerra Civil*, Servicio Editorial de la Universidad del País Vasco, Bilbao, 1996; Michel Catala: *Les relations franco-espagnoles pendant la deuxième guerre mondiale. Rapprochement nécessaire, réconciliation impossible, 1939-1944*, L'Harmattan, París, 1997; Ángel Bahamonde i Javier Gil Cervera: *Así terminó la guerra de España*, Marcial Pons, Madrid, 2000; Alicia Alted i Lucienne Domergue (coords.): *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, UNED i PUM, Madrid/Tolosa, 2003; Francesc Vilanova: *El franquismo en guerra. De la destrucción de Checoslovaquia a la batalla de Stalingrado*, Península, Barcelona, 2005.

⁷ Eduardo Comín Colomer: *La República en el exilio*, AHR, Barcelona, 1957. Tot i la visió historiogràfica franquista que ens ofereix Comín Colomer, que per a res no ens ha de servir com a guió interpretatiu de la història, hem d'acceptar que el seu accés a la documentació original va ser de primera mà i ens confirma la importància dels fons policials per al seguiment de l'exili republicà. Ja el 1957, any de la primera edició del seu llibre, parla dels episodis de la deportació policial del 1950 a França, de l'Hospital Varsòvia i de molts altres detalls, com el fet que certs exiliats fossin acusats de ser agents del Komintern. Es tracta d'un manual franquista que, per la manera de tractar alguns noms i algunes fonts, com per exemple sobre el Partit Comunista Espanyol i certes operacions, ens revela la col·laboració policial estreta entre França i Espanya durant els anys quaranta i cinquanta. Els noms de metges de l'Hospital Varsòvia i altres informacions, fins i tot sobre el dirigent del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) Sebastià Piera i sobre Trinitat Revoltó, provenien, sense cap mena de dubte, dels serveis dels Renseignements Généraux i del Ministeri d'Interior francès, en contacte amb els agents espanyols.

⁸ Javier Rubio: *La emigración de la guerra civil de 1936-1939: historia del éxodo que se produce con el fin de la Segunda República española*, San Martín, Madrid, 1977, 3 vols.

geate Pike, més ben documentats que la resta pel fet que l'autor ocupava càrrecs en el servei d'informació nord-americà i, per tant, va tenir accés a documents que, en principi, la majoria d'investigadors no podien consultar.⁹

En el meu cas, s'ha optat per una estratègia de recerca de la informació *in situ*, a ministeris i seus policials. Entre d'altres raons, perquè el fenomen de la «repressió extraterritorial» ha rebut escassa atenció per part d'aquest subgènere que avui constitueixen els estudis sobre la repressió. I, tanmateix, qualsevol aproximació al tema ha de tenir en compte un element tan important com l'obsessió de Franco per perseguir els seus enemics polítics fora de les fronteres espanyoles. Existeix una relació entre diplomàcia, repressió i exili, reflectida constantment en els fons documentals investigats.¹⁰ Aquesta repressió de l'Estat franquista a l'exterior es pot posar al descobert, reconstruir i relacionar amb altres qüestions a partir del rastreig de les activitats dels agents espanyols —oficials i oficinosos— a França, entre les quals hi va haver persecucions, ordres i estratègies polítiques, diplomàtiques i policials dutes a terme al territori francès.

El període cronològic abasta des de l'any 1937 fins al 1951. S'inicia el 1937 perquè va ser llavors, durant la Guerra Civil espanyola, quan es va consolidar la xarxa exterior secreta d'espionatge i contraespionatge a França. L'abril del

⁹ David Wingeate Pike: *Jours de glorie, jours de honte. Le Parti Communiste d'Espagne en France depuis son arrivée en 1939 jusqu'à son départ en 1950*, Sedes, París, 1984.

¹⁰ Fons i arxius consultats: Archives Nationales de France (CARAN), París; Centre des Archives Contemporaines (CAC), Fontainebleau; Archives du Ministère des Affaires Étrangères (AMAE), París i Nantes; Archives Departamentales de l'Haute Garonne (ADHG), Tolosa; Centre de Documentation Juïve Contemporaine (CDJC), París; Archives du Ministère de l'Intérieur (AMI), París; Archives du Ministère de la Justice (AMJ), París; Archives de la Préfecture de Police (AP), París; Spanish Refugee Aid (SRA), Tolosa ; Spanish Refugee Aid-Tamiment Library, New York University (SRA), Nova York; Arxiu Nacional de Catalunya, Sant Cugat del Vallès (Barcelona); Arxiu Municipal de Barcelona (Casa de l'Ardiaca) (AMB), Barcelona; Centre d'Estudis Històrics Internacional (CEHI), Barcelona; Arxiu de l'Amical de Mauthausen (AAM), Barcelona; Archivo General de la Administración (AGA), Alcalá de Henares; Archivo Histórico Nacional (AHN), Madrid; Centro de Documentación del Ejército Español, Archivo Histórico General Militar (AHGM), Madrid; Archivo General Militar de Ávila (AGMA); Archivo General Militar de Segovia (AGMS); Archivo de Personal de la Dirección General de Policía (APDGP), Madrid; Archivo del Ministerio del Interior (AMI), Madrid; Archivo del Ministerio de Asuntos Exteriores (AMAE), Madrid; Archivo del Partido Comunista Español (APCE), Madrid; Arxiu Comarcal del Solsonès (ACS), Solsona, i altres fons privats. La majoria de les fonts i expedients que analitzen els processos judicials i les persecucions policials, així com els expedients personals, han estat aconseguits mitjançant l'acceptació per la Direcció General d'Arxius de França i del Ministeri de Cultura francès de més de vint «démarches de derogation» que fan referència a documents classificats d'accés no lliure. L'agent policial Victor Druillet, encarregat a partir de 1939, en missió especial, de la col·laboració amb l'ambaixada d'Espanya a París i amb l'agent Uraca del seguiment d'exiliats republicans al territori francès, té un expedient al Ministeri d'Interior francès que està classificat com a «secret d'Estat». Després de nombroses peticions especials a França a través de la comissió de classificació de documents, m'ha estat impossible accedir-hi. A més, vaig fer una petició a la família perquè recolzés l'obertura del seu expedient, situació que va provocar una divisió familiar respecte a la memòria del seu pare. A Espanya, el Ministeri d'Interior conserva els expedients policials del personal implicat, però és impossible accedir-hi, perquè els empara una llei de secrets de l'Estat de l'any 1985.

1939, aquesta es convertiria en una xarxa estatal d'espionatge desenvolupada a través de les seus diplomàtiques d'Espanya a França. Durant aquest procés, van iniciar el seu funcionament els serveis del SIFNE (Servicio de Información de la Frontera Norte de España) a Perpinyà i Marsella —a l'oficina de la rue Paradis—, en relació amb els quals existeixen suficients proves documentals de la implicació de catalans «exemplars» que van participar en les xarxes d'espionatge de Burgos. Per exemple, els agents «número 7» i «número 10» corresponien a personatges tan coneguts com els periodistes i escriptors catalans Carles Sentís i Josep Pla. (Altres, entre molts, que apareixien en els dossiers francesos són José María Sentís, Josep Bertran i Musitu, Francesc Cambó, Juan March, Eduardo Aunós, etc.)¹¹ Així mateix, el 1938 es va produir la unificació del Servicio de Información Militar Periférico (SIMP) i el Servicio de Información y Policía Militar (SIPM), que pot ser analitzada en profunditat a partir dels fons militars d'Àvila i Madrid.¹²

La data final fixada en la meua recerca, l'any 1951, correspon a l'«Operació Nevada», última operació policial secreta de deportació d'exiliats fora de la metròpoli francesa, petit apèndix de l'«Operació Boléro-Paprika». Ambdues operacions van ser accions il·legals de detenció de refugiats comunistes per ordre del Ministeri d'Interior francès amb l'objectiu d'allunyar, aïllar i controlar les accions comunistes estrangeres a territori francès. El clima de guerra freda i la insistència de Franco a reprimir els exiliats del PCE, el PSUC i el PC d'Euskadi, van provocar que el govern francès de la Quarta República dugués a terme aquesta acció de «cacera de bruixes» al seu territori. Aleshores, gairebé 200 espanyols —d'una llista de 404 noms— van ser detinguts sota l'acusació de ser «agents russos», deportats sense garanties judicials a Còrsega o Algèria, i forçats a una «reclusió vigilada».¹³

¹¹ CAC, Fontainebleau, MI, Fond de Moscou, «Espions pour les Services de Renseignements nationalistes espagnols». Els anomenats «Fons de Moscou» són uns fons recuperats arran d'un conveni franco-rus dels anys noranta per restituir els fons de la Sûreté Nationale francesa confiscats pels nazis i guardats a Berlín, que els russos van portar a Moscou. En ells trobem informació rellevant al voltant de la Guerra Civil i de l'actitud de França cap als refugiats, la contesa i l'espionatge o contraespionatge. Vegeu també Cristina Badosa: *Josep Pla, biografia del solitari*, Alfaguara, Barcelona, 1997, o Borja de Riquer: *L'últim Cambó. La dreta catalanista davant la Guerra Civil i el primer franquisme*, Eumo, Vic, 1997.

¹² La documentació trobada a Àvila confirma la veracitat de les investigacions policials franceses sobre els agents franquistes que actuaven al seu territori. Sobretot, els documents de l'Estat Major: AGMA (Archivo General Militar de Ávila), 2.ª Sección del Estado Mayor, document «secret», agents amb els números 7 («Carlos Sentís») i 10 («José Pla»).

¹³ Vegeu Jordi Guixé: *L'Europa de Franco. L'esquerra antifrànquista i la «caça de bruixes» a l'inici de la guerra freda. França, 1943-1951*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2002; Phryné Pigenet, «L'opération 'Boléro-Paprika' ou la protection des étrangers a l'épreuve de la guerre froide», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 46 (2), 1999.

1. ELS PACTES A TRES:
DIPLOMÀCIA I REPRESSIÓ POLICIAL CONTRA ELS REPUBLICANS ESPANYOLS

Europa va entrar en guerra el setembre del 1939, arran de la invasió de Polònia per part de l'exèrcit nazi. El context internacional conflictiu i crispat pel que fa a les relacions transfrontereres va afavorir la conversió de les seues diplomàtiques en vespers d'espionatge i informació, i aquesta conjuntura va propiciar que a territori francès s'ordessin estratègies basades en la transgressió del dret internacional i, per tant, que es vulneressin les lleis que garantien a les persones un tracte humà i democràtic.

L'Espanya de Franco va pressionar de forma insistent i constant per aconseguir la impunitat més absoluta a l'hora de fer efectiva la repressió que va dur a terme al país veí; una actuació repressiva amb la qual el règim franquista obtenia part de la seva estabilitat política i que també li proporcionava unes determinades complicitats diplomàtiques amb altres estats europeus. Tot això va permetre a la dictadura franquista, durant uns períodes més que en altres, assolir el seu doble objectiu principal: doblegar l'enemic (fent desaparèixer tot rastre del que havia estat la democràcia republicana) i, alhora, aconseguir un lloc estratègic en l'àmbit europeu i occidental que li permetés perpetuar-se en el temps. Els dos objectius van ser acomplerts: a Espanya, la repressió va ser brutal i la por va implantar-se com a estratègia i instrument d'oblit i de control social i polític, mentre que els episodis succeïts fora del país (la persecució a França contra els dirigents republicans, el confinament en camps de concentració i la deportació als camps d'extermini nazi) són esdeveniments històrics indefugibles si es té la voluntat de conèixer què va ser la repressió, com va aconseguir complicitats externes i quina era, en definitiva, la naturalesa de la dictadura espanyola. En aquest sentit, treballs com els d'Anne Dulphy i Michel Catala¹⁴ ens adverteixen de la importància de la diplomàcia i de les relacions internacionals; ens presenten els documents diplomàtics com una font inesgotable per entrellaçar processos històrics.¹⁵

Les estructures de poder franceses es van veure estigmatitzades pels feixismes ideològics, primer per part de les dretes i, sobretot, arran de la creació de l'Estat de Vichy i dels pactes signats amb els alemanys per fixar els termes de la gestió del territori ocupat (estesos posteriorment, entre el 1942 i el 1944, a tot el territori), a través de la comissió de Wiesbaden. Aquests pactes a tres, entre França, Espanya i Alemanya, van crear un triangle letal per a l'exili i van provocar un enduriment de les pressions exercides per Franco i pels seus representants de marcada tendència pronazi (l'ambaixador espanyol Lequerica i el ministre Serra-

¹⁴ Anne Dulphy: *La politique de la France à l'égard de l'Espagne...*, cit., ; i Michel Catala: *Les relations franco-espagnoles...*, cit.

¹⁵ Dos fons de primer ordre es troben al Quai d'Orsay i al Palacio de Santa Cruz de Madrid, seus dels ministeris francès i espanyol d'Àfers Exteriors, on es guarden els arxius diplomàtics.

no Suñer, entre altres), amb l'objectiu concret de convèncer el govern del mariscal Pétain d'aplicar en el territori no ocupat el mateix tracte als jueus francesos que als republicans espanyols («selecció, internament massiu, repatriacions i concessió d'extradicions»).

Posteriorment, un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial, la diplomàcia europea, i sobretot la francesa, tornaria a les ironies i dobles jocs amb Espanya, tal com havia fet abans de la conflagració mundial. Uns anys d'incertesa i d'eufòria antifeixista (1944-1946) no van aconseguir moure Franco del poder, sobretot un cop fracassades les conferències a les Nacions Unides i els debats a França per condemnar el règim, que propiciaren tan sols el tancament de la frontera francesa entre el 1946 i el 1948. La necessitat constant d'una política de veïnatge va empènyer França a optar per solucions del més cínic realisme polític durant els anys de la postguerra. Per exemple, en una entrevista del llavors ambaixador espanyol Aguirre de Cárcer amb el ministre Georges Bidault, el primer va advertir del perill soviètic, denunciat constantment pel general Franco. De Cárcer va recordar a Bidault que Espanya no estava sola, que havia rebut la visita de polítics nord-americans i que, en aquest sentit, s'havia firmat un protocol entre Franco i Domingo Perón. Bidault, com a resposta, tot donant l'entrevista per finalitzada i mostrant estar molt ben informat, va sentenciar: «*Ya lo sé, ya lo sé [...] mis informaciones son muy buenas [...] Tienen ustedes un 'flirt' muy adelantado con Washington [...] Pero son como amores de mano izquierda [...] un poco incompletos [...] un poco clandestinos [...] América es la 'petite amie' [...] la bonne amie de España [...] y ustedes necesitan una alianza más formal [...] alguna cosa como un matrimonio [...] un amor legítimo [...] la 'petite amie' no es suficiente [...] ¡pero se lo explique usted esto de la «petite amie» al ministro! [...] ¡¡No quiero pelearme con el Sr. Artajo!!*».¹⁶

El govern francès va saltar-se lleis internacionals i va concedir importants prerrogatives al franquisme per tractar bilateralment el que constantment anomenava *le problème espagnol*, una actuació en què es va jugar de manera conscient amb vides humanes, primer, amb els principals polítics i dirigents republicans i, després, amb la massa anònima de refugiats, els quals no van poder fugir d'una nova guerra a escala mundial que va afegir-se a l'amarg record de la que tots ells havien viscut recentment. En un informe ple d'un menyspreu significatiu, l'agent Urraca va escriure sobre els exiliats republicans que no eren més que «*desdichados que arrastran su derrota por el mundo*».¹⁷

¹⁶ AMAE, Madrid, Francia, R 3114, «Embajada de París. Notas para el embajador Martín Artajo».

¹⁷ AGA, Alcalá de Henares, SGM, 51/20947, «Informes del policia Urraca».

2. EXTRADICIONS

L'etapa més dura del col·laboracionisme i la repressió tingué lloc durant la Segona Guerra Mundial. Coneguda és l'acollida concentracionària al sud de França. Al principi els camps van tenir per objectiu resoldre l'urgent problema d'allotjar l'allau de refugiats, però ben aviat, a partir de l'estiu del 1940, les autoritats militars franceses (que els van conferir el títol de *camps de concentration*, esdevinguts d'*internement*) van mostrar actituds de vigilància i repressió que violaven els drets internacionals dels refugiats (l'estatus vinculat a l'anomenat «passaport Nansen», creat per la Societat de Nacions el 1920 per als refugiats polítics). Només a uns quants republicans se'ls va tractar com a refugiats emparats per aquest passaport, però de poc els va servir a la gran majoria d'«anònims» internats.¹⁸ En dues missives als prefectes de l'Aude i els Pyrénées Orientales, procedents de les autoritats militars d'Argelers i Bram respectivament, s'hi podia llegir: «45 réfugiés ont été appréhendés et dirigés d'office sur l'Espagne [...] les sentinelles ont été dotées de munitions à balle réelle et on reçu l'ordre de tirer sur tout réfugié qui ne se conformera pas aux sommations. (Argelès, 11 juillet 1940.) [...] je donne l'ordre aux sentinelles de s'opposer par la force à toute évasion. Tout individu en état de rebellion sera abattu comme un chien. (Bram, 23 juin 1940)».¹⁹

Es tracta d'ordres que resumien les tipologies repressives vers els republicans: repatriació forçosa, internament, aplicació arbitrària de represàlies, menyspreu, etc.

Espanya tingué una participació directa en tres moments clau d'aquesta «etapa dura» que van afectar radicalment la vida dels exiliats: primer, amb motiu dels acords Bérard-Jordana, signats a Burgos el febrer del 1939 i als quals remetrien nombrosos pactes fins al final dels anys quaranta; en segon lloc, amb la mediació d'agents espanyols (l'ambaixador José Félix de Lequerica, l'agregat militar Antonio Barroso i l'advocat espanyol Carabibier) en l'armistici franco-alemany de juny del 1940; i en tercer lloc, a la comissió de Wiesbaden, que arbitrava les relacions derivades de l'esmentat armistici, encapçalada pel també citat Léon Bérard i per l'alemany Von Welck.²⁰

Les extradicions oficials pròpiament dites eren les que comptaven amb una denúncia prèvia per part de la Fiscalia del Tribunal Suprem espanyol. La docu-

¹⁸ APP, París, dossier Picasso, P 8, setembre del 1940. En el cas de certes personalitats, per exemple de Picasso, cada cop que demanaven la renovació del passaport o els permisos de residència, eren expedits amb el segell «Nansen». Tot i que la majoria d'espanyols eren refugiats polítics, durant els anys de l'ocupació molts pocs van ser emparats en el passaport Nansen.

¹⁹ CAC, Fontainebleau, 19880312, art. 4, «Convention franco espagnole, Inspection générale des Camps».

²⁰ CAC, Fontainebleau, MJ, 19960283, art. 1, Convencions, Extradicions i condicions dels espanyols refugiats polítics, legislació francesa. Convenció amb Espanya. També, AMAE (Archives du Ministère des Affaires Étrangères), París, Série Guerre 1939-1945/Vichy-Espagne, vol. 286, «Rapatriements, Armistice et les rapatriements, Von Welck-Bérard, accords».

mentació als arxius del Ministeri d'Interior i del Ministeri de Justícia francesos ens permet analitzar els casos entre l'1 de juliol del 1940 i febrer o març del 1960. Més enllà d'aquesta última data, sobretot del 1968, el relleu en el conflicte d'expedients d'extradició el prendrien uns dossiers especials de terrorisme polític al voltant del fenomen llavors naixent d'ETA.²¹

Entre el 1940 i el 1953, les demandes d'extradició espanyoles van provocar un fort conflicte diplomàtic, bilateral i jurisdiccional. N'hi va haver de diferents tipus: per denúncia, per reclamació governativa d'Espanya, per lliurament directe i contraban de persones, per col·laboració amb els prefectes de policia, etc. Per exemple, Henri Chavin (director general de la Sûreté Nationale), en una nota del 21 de desembre del 1940, informava el ministre d'Exteriors francès, Robert de La Baume, que l'ambaixador Lequerica li havia remès una llista de 3.000 noms que s'havia d'afegir a la relació inicial d'agost, amb els noms de 636 persones perseguides, enviada per Serrano Suñer a La Baume.²²

L'actitud del govern del mariscal Pétain cap als dirigents republicans espanyols tenia la finalitat d'impedir tota activitat política o d'acció que pogués perjudicar les relacions de bon veïnatge amb Espanya alhora que es proposava respectar les obligacions derivades dels acords en vigor i d'ús internacional que regien els processos d'extradició franco-espanyols (lleï de 1877) que impedièn l'extradició per motius polítics. De tota manera, França ja va deduir que la petició espanyola del 22 de juny del 1940 per impedir la fugida d'uns centenars de republicans, com ara Juan Negrín, Manuel Azaña, Indalecio Prieto i molts altres, no era gratuïta. L'extradició era una manera «legal» de repressió política,²³ i molt útil si la majoria d'enemics polítics estaven fixats, localitzats i immobilitzats al país veí. França també va viure discussions internes sobre les extradicions: el Ministeri de Justícia francès volia respectar els principis i fonaments jurídics, des d'Interior s'insistia obsessivament en la seguretat, i a Afers Exteriors s'havien de capejar les pressions polítiques provinents d'Espanya, Berlín, Washington o el Vaticà.²⁴

A partir de juliol del 1940, totes les persones espanyoles presumptament implicades en la política republicana van patir una estricta vigilància per part de la policia francesa. Es van prendre mesures d'allunyament i de reclusió domiciliària obligatòria per allunyar alguns refugiats de la frontera espanyola. La qüestió es va complicar, però, i Espanya no va rebre la col·laboració desitjada, ja que molts dirigents francesos opinaven que el millor era esperar la resolució judicial de cada petició, esperar la nul·litat i embarcar la major part possible d'espanyols cap a

²¹ CAC, Fontainebleau, MJ 01996283, art. 6, Espagne. Dossiers del Ministère de la Justice et du Ministère de l'Intérieur. Subdossiers: Extraditions avec l'Espagne.

²² AMAE, París, Vichy-Espagne, vol. 281, p. 67, «Note de Chauvin au Ministre aux Affaires Étrangères».

²³ AMAE, París, Vichy-Espagne, íbidem, p. 88. Informe del govern de Vichy sobre extradicions i refugiats espanyols, 10 de febrer de 1941.

²⁴ Denis Peschanski: *La France des Camps...*, cit., p. 223.

Mèxic, Xile o un altre país de l'est d'Europa.²⁵ Per a la França de Vichy, un país reaccionari i aliat de l'Alemanya nazi, no era precisament un bon moment per mantenir grups d'esquerrans, socialistes i altres demòcrates convençuts.

3. L'AMIC MEXICÀ

La intervenció mexicana va ser decisiva per evitar el lliurament de refugiats polítics per part de Vichy.²⁶ La intenció de Mèxic —del seu president, Lázaro Cárdenas, i de la missió de Luis Inígo Rodríguez— en acollir refugiats va ser la de salvar els republicans espanyols de l'extradició i la repatriació. Mèxic era un dels pocs països que no havia reconegut el govern de Franco i, a més, va aconseguir signar l'anomenat «pacte franco-mexicà» l'agost del 1940, que va ser important perquè va exercir pressió diplomàtica sobre Pétain per respectar la vida dels refugiats polítics. La legació mexicana va «contractar» refugiats espanyols i va crear una comissió especial d'atenció i ajuda a l'exili espanyol a França, dirigida per Luis I. Rodríguez. Com a funcionaris del govern de Mèxic, podien treballar millor i amb una relativa llibertat (tenien documentació mexicana però no gaudien d'immunitat diplomàtica).²⁷ Eduard Ragasol, per exemple, es va ocupar de traslladar parlamentaris i polítics espanyols cap a la Zona Lliure i proporcionar-los ajut financer (posteriorment, també es va encarregar de gestionar l'acollida i emigració cap a Mèxic). El govern franquista el va denunciar i va trametre una petició d'extradició per les seves activitats d'ajuda als refugiats.²⁸

En qualsevol cas, la intervenció directa de la legació mexicana en els casos més crítics va ser decisiva i va salvar vides. Els serveis mexicans fins i tot es van dedicar a investigar les llistes de persones perseguides pel govern de Franco.²⁹

La legació mexicana també va ser sotmesa a espionatge. Un cop posat en alerta el 7è Bureau de la Sûreté, el seu director, Chavin, demanava en un telegrama xifrat de febrer del 1941:

²⁵ *Ibidem*, p. 90.

²⁶ AGA, Alcalá de Henares, AE, 54/11288, embarcaments recolzats pel SERE i la Creu Roja Internacional. Es tracta d'una carpeta de documents on hi ha un article titulat «L'hora del repartiment», escrit per un informador infiltrat que, dirigint-se a l'ambaixada espanyola i informant sobre l'embarcament de republicans, especificava les riqueses de Negrín i criticava la mala gestió en la selecció classista en l'emigració cap a Mèxic.

²⁷ Alguns, com Eduard Ragasol o Carlos de Juan, serien detinguts, jutjats i confinats. Els espanyols que van treballar a la legació de Mèxic a Vichy per organitzar l'ajut als seus compatriotes refugiats van ser: Joan Vila Comas, Miguel Aguilera López, Lorenzo Suárez Pintó, Fernando Arizmendi Artesano, María Arizmendi, Eduard Ragasol Sarriá, Antoni Maria Sbert Massanet, Maria Antònia Freixas Jover, Valero Muñoz Ayarza, Carlos Gómez Soler, Laureano Blanco Huerta, Luis Lozano Martín, Víctor Tamargo, Joaquín Tamargo i Antonio García Martín (AGA, Alcalá de Henares, AE, 10. 97, 11325, «Liste du personnel de la légation du Mexique»).

²⁸ AMAE, París, Vichy-Espagne, Extraditions, Ragasol.

Intérieur, Sûreté 7ème Bureau.

À Prefets Marseille, Lyon, Perpignan, Toulouse, Montauban.

Vous prie procéder recensement espagnols réfugiés dans votre département et secourus par légation Mexique.

M'adresser en double exemplaire état statistique faisant ressortir:

- 1. Nombre d'espagnols du sexe masculin âgés de moins 40 ans.*
- 2. Nombre d'espagnols des deux sexes quel que soit leur âge qui vous paraissent susceptibles participer d'une manière active à un mouvement insurrectionnel.*
- 3. Nombre d'espagnols n'appartenant pas à ces deux catégories et également secourus par légation Mexique.*

M'adresser statistiques dans le plus bref délai.

(Signé: Chavin)³⁰

4. REPATRIACIONS I LLIURAMENTS DE REFUGIATS

Els lliuraments de polítics perseguits van ser tant «extraoficials» com «oficials» (les extradicions pròpiament dites). Es van realitzar a les dues zones del territori francès, a l'ocupada sota jurisdicció nazi i a l'anomenada Zona Lliure, la de Vichy. Les operacions oficioses realitzades —entenem que sense procés judicial que oferís garanties als afectats— poden ser dividides en les següents tipologies:

L'enviament de combois més o menys nombrosos, de forma agrupada, cap a la frontera espanyola, assumpte en què van tenir un paper determinant els pactes signats amb els alemanys i l'aplicació de les clàusules de l'armistici franco-alemany referents als refugiats.³¹ En aquest sentit, la política de repatriacions va ser un preàmbul clar dels combois de deportació cap a camps alemanys.³² En termes generals, el govern de Vichy apostava per desfer-se d'uns 100.000 espanyols «hostils al règim» refugiats al seu territori (de fet, la repatriació va ser l'opció sospesada ja des de maig del 1939).³³ Però al govern de Franco tampoc no

²⁹ *Ibidem*, llista comparativa entre la delegació mexicana i les que enviava la delegació espanyola a Vichy.

³⁰ CAC, Fontainebleau, MI, 19890158, art. 6, telegrama xifrat de Chavin, 1 de febrer del 1941.

³¹ Víctor Morales Lezcano: *Historia de la no beligerancia española durante la Segunda Guerra Mundial (VI, 1940-X, 1943)*, Cabildo Insular de Gran Canaria, Las Palmas, 1995, pp. 53-63.

³² Sobre aquest tema s'esmenten alguns aspectes al llibre de Michel Catala, en el capítol sobre repatriacions. Així mateix, alguns documents d'investigació (com el recentment editat per Televisió de Catalunya, sobre el comboi d'Angoulême) i alguns llibres sobre la deportació (com ara les obres de Montserrat Roig, Rosa Toran, Benito Bermejo i Neus Català, i les dels francesos David W. Pike, Michel Fabrèguet, Denis Peschanski i molts altres) ens ofereixen àmplies pistes. Tanmateix, necessitem saber qui va dirigir exactament la política de lliuraments i quins elements van intervenir dins de les secretaries d'exterior i d'interior a França i, sobretot, a Espanya. Al meu parer, tot apunta a les polítiques de Serrano Suñer i del seu despatx, però repeteixo que cal una investigació profunda sobre el tema des de dins, des dels elements «deportadors», per poder completar aquests estudis, realitzats més des de l'òptica dels deportats.

³³ Michel Catala: *Les relations franco-espagnoles...*, cit.p. 189.

l'interessava l'entrada massiva de republicans; les presons estaven plenes a vessar i els recursos materials eren més que insuficients per allotjar una quantitat tan elevada d'«indesitjables».

Vichy va entreveure una possible «solució» arran de l'acceptació de Mèxic, a partir del 8 de juliol del 1940, d'acollir refugiats polítics al seu país, de manera que la posició d'Espanya es va reduir a acceptar la repatriació d'uns quants grups —combois— de dones, nens i ancians, alhora que lliurava una llista de 636 persones que havien de ser sotmeses a vigilància i que no podien abandonar el territori francès.³⁴ Els homes eren necessaris a la indústria de guerra o en tasques agrícoles, i els que s'enrolaven o eren integrats en companyies eren beneficiosos per a la mà d'obra interior francesa. Però les dones, els ancians i els nens van viure el viatge forçós cap a Hendaia i Irun.³⁵ Les dones i els nens havien estat transferits cap a l'interior, cap a la zona més pròxima del Midi francès (només a l'Haute-Garonne hi havia més de vuit centres d'acolliment), i més massivament, en combois, cap al centre i centre-oest de França, al Loira i la Bretanya.³⁶ Comptem amb els testimonis vius d'algunes repatriacions massives, com per exemple els de Laia Berenguer i María Salvo, juntament amb els de molts altres casos.³⁷

Una ordre ministerial establia els refugiats que havien de ser repatriats:

- 1.- *Los niños que tuvieran sus padres en España.*
- 2.- *Los huérfanos, a menos que por ciertas circunstancias, algunos de ellos, fuera juzgado oportuno por las autoridades prefecturales, pudieran ser confiados a la Asistencia pública francesa.*
- 3.- *Mujeres y niños que no pudieran justificar su sustento natural en Francia. Por propios medios o porque el marido o cabeza de familia se encuentra en un campo de concentración, en una formación militar o utilizado como trabajador en la industria de guerra —militar, agrícola o industrial—.*
- 4.- *Enfermos o inválidos refugiados en Francia no por motivos políticos sino por escapar de la Guerra Civil en España.*³⁸

Una altra tipologia la constituïen les persecucions i detencions oficioses de càrrecs i personatges republicans rellevants per part de la policia francesa, amb la col·laboració executora d'agents i espies franquistes.

En aquest apartat podríem incloure també el gravíssim tema de la recerca i persecució de nens per a ser conduïts a Espanya. Com a exemple de la repatriació de nens —tema molt poc estudiat—, trobem el cas d'un infant espanyol de

³⁴ AMAE, París, Vichy-Espagne, vol. 288, Extraditions; i Michel Catala: *Les relations franco-espagnoles...*, cit., p. 190.

³⁵ CAC, Fontainebleau, Fonds Moscou, art. 19940500, doss. 2564.

³⁶ Denis Peschanski: *La France des Camps...*, cit., p. 41.

³⁷ Ricard Vinyes: *El daño y la memoria. Las prisiones de María Salvo*, Plaza y Janés, Barcelona, 2004, pp. 45 i 54.

³⁸ APP, París, BA 2160, informe de Sarraut als prefectes de tot França (7 de febrer del 1940).

cinc anys reclamat per la seva mare biològica, exiliada a França (Caridad Martínez Camps), que havia estat portat a Espanya i lliurat en adopció a una família. Les autoritats franquistes es van negar a tornar el nen.³⁹

Un altre exemple fa referència al «decret de nomadisme», pactat entre França, Alemanya i Espanya per poder internar refugiats o exiliats. Molts espanyols van ser reagrupats en camps i companyies de treball sota l'excusa d'aquest decret. Eren considerades nòmades les persones sense domicili fix, sense una professió determinada o sense feina ni ingressos, i també els bohemis i els gitanos. Un decret del 6 d'abril del 1940 va incloure com a nòmades el grup dels refugiats espanyols. Sota aquest supòsit es pretenia evitar la lliure circulació, apel·lant a la «seguretat pública» de les persones considerades «nòmades». Arran d'aquest decret, foren obligats a fixar una residència en algun centre, alberg o camp de «reagrupament» (de concentració), sota la vigilància de la policia i la gendarmeria.⁴⁰

Les repatriacions individuals, coaccionades per l'arribada a França, i als mateixos camps d'internament, d'agents i col·laboradors dels serveis de Falange a França, Auxili Social, que van desenvolupar la política enganyosa del «torneu a la mare pàtria; ella us indultarà i us acollirà sota la seva benevolència».⁴¹ Malgrat això, la veritat és que hi va haver un gran nombre de «retornats», sobretot entre els mesos de maig i octubre del 1939. Sobre les repatriacions coincideixo amb Alicia Alted quan les distingeix dels retorns. El repatriat era un refugiat polític, és a dir, tenia consciència de ser un exiliat el retorn del qual implicaria represàlies i repressió política i fins i tot social. En canvi, els retorns van ser voluntaris i de caràcter familiar; es tractava de grups reduïts i amb una dosi clara de decisió personal, no de grans col·lectius. La majoria van tenir lloc entre abril i setembre del 1939 i després del 1976, un cop mort el dictador.⁴²

5. ELS PERSEGUIDORS I ELS PERSEGUITS

El triangle format per nazis, feixistes francesos i franquistes va ser letal per a molts republicans. La intervenció diplomàtica mexicana, el seu ajut a la República i la seva missió a França van contribuir a millorar la situació d'alguns exiliats durant els pitjors moments, l'any 1940, però, com deia el policia Urraca en un dels seus informes: «*Los refugiados, si no se les puede enviar a América, quedarán*

³⁹ AMAE, París, Vichy-Espagne, vol. 283, «Enfants espagnols en France». Litigi entre Caridad Martínez Camps i Ricardo Linera —el pare adoptiu— arbitrat per l'ambaixada francesa.

⁴⁰ AN, París, AJ 40 885, decret de «nomadisme».

⁴¹ Consignes donades pel personal falangista a través dels diferents consuls a França. Els agents del SEF (Servicio Exterior de Falange) van fer grans campanyes entre els exiliats per afavorir els retorns.

⁴² Alicia Alted: *La voz de los vencidos, el exilio republicano de 1939*, Aguilar, Madrid, 2005, pp. 341-342.

en Francia, aumentando los batallones que tan intensamente trabajan en las prolongaciones de la línea Maginot, a lo largo de Luxemburgo, Bélgica y Suíza. Y llenando las compañías de obreros agrícolas extendidas por toda Francia [...] Los de más suerte, colocados en algunas fábricas de armamentos e industrias de guerra donde pueden alcanzar fácilmente los cien francos diarios de jornal: sueño dorado de estos desdichados que arrastran su derrota por el mundo.»⁴³

L'agent espanyol Pedro Urraca Rendueles va ser condemnat a mort per crims de guerra en col·laboració amb el nazisme pel Tribunal del Sena el 1947. La sentència no es va executar, ja que Urraca va ser protegit per l'ambaixada espanyola a París i després va aconseguir fugir a Espanya; malgrat tot, els seus béns van ser confiscats «a perpetuïtat». Pedro Urraca (que firmava com «Perico» i amb el sobrenom d'«agente Unamuno») comunicava directament a la Direcció General de Seguretat (DGS) —sota la direcció de Jiménez Rosado—, així com als serveis consulars i a l'ambaixada, totes les informacions recollides per ell i pels seus agents o col·laboradors. Enviava informes sobre les detencions de refugiats, el seguiment de personatges polítics com Companys i gran varietat de notícies detallades sobre els refugiats, les activitats que portaven a terme, les quantitats de diners presumiblement tretes per alguns d'ells, sobre els camps de concentració d'espanyols o sobre els recursos i càrrecs directius del SERE, el Servicio de Evacuación de los Refugiados Españoles.⁴⁴

Tot això, mercès a la tasca falangista d'informació exercida a la nació veïna, anava a parar a les mans dels responsables del Servicio Exterior a Espanya. La DGS espanyola mantenia línia directa amb aquesta via, sota el responsable de la seguretat de l'Estat, José Finat y Escrivá de Romaní, comte de Mayalde.

Alguns exemples de persecucions policials són els de Manuel Azaña i Lluís Nicolau d'Olwer, la detenció per part de la policia alemanya (amb ajuda dels agents franquistes i amb el consentiment de Vichy) de Julián Zugazagoitia, Francisco Cruz Salido i Cipriano Rivas Cherif, i el lliurament directe de Lluís Companys i Joan Peiró. Així mateix, el 1941, gràcies a la col·laboració policial hispano-francesa, es van produir més detencions a la Costa Brava i Niça, per evitar l'embarcament de coneguts diputats i requisar els seus béns i divises a través de la Comissió de Recuperació de Béns a França, dirigida pel coronel Barroso.

Aprofitant l'entrada a París de les tropes alemanyes, els serveis de Falange es van posar en contacte amb les autoritats nazis per a les missions de recuperació de béns. Una de les primeres gestions va ser realitzada directament en col·laboració amb el governador militar alemany, Von Grote, per a la requisita de tota la documentació a la seu del SERE a París. En aquella missió policíaca es va comptar amb la col·laboració de la Gestapo i de l'esmentat governador militar alemany per iniciar la localització de personalitats republicanes. Les residències

⁴³ AGA, Alcalá de Henares. SGM, 51/20947, informe d'Urraca, maig del 1940.

⁴⁴ AGA, Gobernación, SGM, caixa 63, informes d'Urraca.

forçades i les demandes d'extradició es van aplicar a molts líders, inclosa la deportació (com en el cas de Largo Caballero) a camps alemanys.⁴⁵

Un acord hispano-alemany permetia lliurar via Irun, punt fronterer entre Espanya i la zona ocupada, els refugiats sol·licitats per Franco com a responsables i enemics polítics del seu règim. Els col·lectius més perseguits a la zona ocupada van ser, en primer lloc, els alts càrrecs de la República espanyola, seguits a continuació pels comunistes, els anarquistes i els resistents antifeixistes (les grans batudes de París ens ho recorden).⁴⁶ Diferents serveis i organismes van col·laborar en la repressió, fins i tot dins les institucions benèfiques i assistencials. El règim espanyol comunicava al Socors Nacional de Vichy (com també a altres obres socials de països autoritaris com Alemanya i Itàlia) informació relativa al funcionament i organització de la colònia espanyola a l'exterior. El seu nexa d'unió era l'Auxili Social franquista a l'exterior. Aquest servei era assegurat per la Falange que actuava a França, Orà, Algèria i el Marroc francès a través de la captació de refugiats, tant «nacionals» com «rojos», disposats a col·laborar.

La persecució i repressió també afectà els alts càrrecs. Entre molts altres, Manuel Azaña Díaz, president de la Segona República, després de ser assetjada i detinguda la seva família a Burdeus —Cipriano Rivas Cherif va ser conduït i empresonat a Madrid—, va ser vigilat i perseguit pels agents Pedro Urraca i el comissari col·laborador d'aquest, De Saulnes, responsable del seguiment per part de l'administració de Vichy en la Comissió de Recuperació de Béns a França. El juliol del 1940, l'ambaixador francès Robert de La Baume va rebre una nota del Ministeri d'Exteriors espanyol indicant la presència d'Azaña a la regió de Périgueux i la necessitat de vigilar-lo i no deixar-lo sortir de França.⁴⁷ Azaña, doncs, estava una altra vegada localitzat i vigilat per les policies francesa i espanyola. La intervenció del ministre plenipotenciari Luis I. Rodríguez, juntament amb l'ajut d'un grup d'exiliats a Montauban, el van salvar de la captura. Però de poc serví, ja que va morir el mes de novembre a causa de la greu malaltia que patia.

Un altre cas emblemàtic de lliurament directe a les autoritats espanyoles va ser el del president Lluís Companys. Les obres de Josep Benet sobre el seu judici i execució són una referència,⁴⁸ però podem i hem d'afirmar que en la detenció i l'arrest de l'ex-president de la Generalitat hi van participar dos agents espanyols i que les autoritats franquistes coneixien des de feia mesos la ubicació de la segona residència de Companys. Sempre va estar localitzat i vigilat: en el

⁴⁵ José Martínez Cobo: «El PSOE en Toulouse y en el Mediodía de Francia», a A. Altet i L. Domergue (coords.): *El exilio republicano español en Toulouse, 1939-1999*, UNED i PUM, Tolosa / Madrid, 2003, p. 94.

⁴⁶ Vegeu la interessant obra sobre la resistència comunista al París ocupat de Lise London: *L'écheveau du temps. Souvenirs de résistance*, Seuil, París, 1995. Traduïda a l'espanyol com *La madeja del tiempo: Memoria de la resistencia*, Ediciones del Oriente y del Mediterráneo, Madrid, 1998.

⁴⁷ AMAE, París, Vichy-Espagne, vol. 281, nota 901, p. 9, 16 de juliol del 1940.

⁴⁸ Josep Benet: *La mort del president Companys*, Edicions 62, Barcelona, 1998 (versió revisada i ampliada a *El president Companys, afusellat*, Edicions 62, Barcelona, 2005).

seu expedient de la policia de París s'especificuen fins i tot les seves activitats d'esbarjo, així com les entrades i sortides de la seva residència i de la Laietana Office —l'oficina creada per la Generalitat a la capital francesa— o les seves estades a La Baule, finca on va ser detingut l'agost de 1940.⁴⁹ De fet, la primera persona que va visitar i interrogar Companys a la presó de La Santé de París va ser Urraca.⁵⁰

Un exemple paradigmàtic i estrany va ser el de Lluís Nicolau d'Olwer, exgobernador del Banc d'Espanya durant la Segona República i dirigent de la JARE (Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles), el qual va ser detingut i empresonat fins a tres vegades però no extradit, ja que va acceptar un xantatge econòmic per part de l'ambaixada franquista a París a canvi de retirar la seva denúncia.⁵¹

Un altre cas, aquest anònim, és el de Miquel Paronella. En el seu consell de guerra s'hi pot llegir: *«el Comisario que suscribe se puso en contacto con las Autoridades alemanas de ocupación de la zona que fue 'Zona libre' francesa, aprovechando las buenas relaciones personales y profesionales existentes entre dichas Autoridades y esta Jefatura, para que procedieran aquéllas a localizar a todos aquellos elementos que se consideran deudores a la Justicia de nuestra Patria y me fuesen entregados. [...] Dichas autoridades de ocupación se mostraron dispuestas a darme todo género de facilidades, dado el espíritu de colaboración que existe entre ellas y la Policía española, haciendo honor a esa reciprocidad, el día veintinueve de marzo último fue entregado en los límites fronterizos (Perthús), el antes anotado MIGUEL PARONELLA FURQUET, haciéndose cargo del mismo el Inspector Julio Escursell Díez y los agentes Fausto Alonso Batanero y José García Meire [...]. (Firmado: Juan Marcos).»*⁵²

El 1943, any en què el llavors cap de govern de Vichy, Pierre Laval, va permetre l'ocupació total de França, les relacions «professionals i personals» del triangle policial alemany, francès i espanyol estaven en el seu millor moment. Pierre Paronella, fill del detingut, explica que tenia sis anys quan un grup de policies alemanys amb metralleres i vestits amb jaquetes negres van entrar a la seva casa de Saint-Girons amb algú que coneixia l'espanyol o el parlava, i que va veure des del traster com s'emportaven el seu pare. Ni ell ni la seva esposa, Maria, van tornar a veure'l mai, ja que va ser executat a Girona després d'un consell de guerra sumaríssim.⁵³

A partir d'aquests i altres casos, pot concloure's que la repressió extraterritorial del franquisme contra el contingent de l'exili polític republicà va ser un aspecte decisiu del «genocidi» franquista contra la vida democràtica del nostre país.

⁴⁹ APP, París, dossier Lluís Companys, BA, C10.

⁵⁰ AGA, Governación, SGM, caixa 63, informes d'Urraca.

⁵¹ AMAE, París, Vichy-Espagne, dossier Nicolau d'Olwer; també: AGA, AAEE, Embajada de París, extradició de Nicolau d'Olwer.

⁵² Tribunal Militar Tercero (TMIII), Gobierno Militar, Barcelona, Consejos de guerra, Justicia Militar, Procedimiento S.O. 31701, contra Miguel Paronella Forquet, n.º de localizador 52364.

⁵³ Entrevista a Pierre Paronella, Saint-Girons, juliol del 2006.

6. GUERRA FREDA I REPRESSIÓ ANTICOMUNISTA DURANT LA POSTGUERRA

Per al ministre d'Interior francès Jules Moch (un jueu que havia fet costat a la República espanyola i havia estat membre de la Resistència) les coses havien de solucionar-se aplicant mesures concretes. Al seu parer —i del seu govern— calia expulsar, després de la corresponent notificació, tota persona que participés en manifestacions polítiques o sindicals i, de forma immediata, aquells que havien arribat a França com a «professionals de l'agitació sota un encàrrec exterior, bé fos per provocar mobilitzacions i problemes, bé fos per observar i informar des de l'interior».⁵⁴ Moch va afirmar que l'elecció de la frontera dependria de l'implicat però que havia de ser expulsat del país, i va garantir que cap republicà no seria lliurat a la Guàrdia Civil espanyola. Malgrat tot, les declaracions de qui va encapçalar la cartera d'Interior entre el 1947 i el 1950 implicaven alinear França amb les tesis defensades pel bàndol occidental.

La nova lògica de la repressió hispano-francesa «de guerra freda» va tenir com a data clau la reobertura de la frontera gal·la amb Espanya el 1948. A partir de llavors, els informes policials es van succeir. El Ministeri d'Interior, a través de l'esmentat ministre i del director de la Réglementation i dels Renseignements Généraux, va encarregar nombrosos informes i fitxers sistemàtics sobre els refugiats espanyols, sobretot d'aquells adherits als grups comunistes. Els informes havien de confirmar o rebatre les acusacions espanyoles contra els exiliats, a fi de prendre decisions polítiques i aprovar l'aplicació final de mesures de seguiment i investigació dels elements més perillosos.⁵⁵

Els textos policials van presentar el PCE com el partit més actiu i més ben organitzat de l'exili, argumentació que justificaria les mesures preses contra aquest el setembre del 1950. Les organitzacions comunistes, les seves infraestructures i els seus militants van esdevenir el blanc de totes les seccions policials encarregades de la vigilància d'estrangers i de la informació política, atès que «tot comunista espanyol era un guerriller i un agent de Rússia». Sota aquesta premissa, i servint-se de les llistes i informes arxivats a la Sûreté Nationale des del 1939, l'organització comunista a l'exili va ser estigmatitzada com una formació paramilitar. Tot això va desencadenar noves mesures repressives, que recordaven el període de l'ocupació i de la persecució instigada pel règim franquista.⁵⁶

Els francesos van emprendre el treball de recollir informacions i elaborar dossiers i expedients de control. Però no van actuar fins al setembre del 1950, amb la batuda policial coneguda com a «Operació Boléro-Paprika». Una vegada més, el govern de Franco demanava extradicions i l'allunyament de la frontera pirinenca dels antifranquistes més actius. Mostra d'això van ser les constants peti-

⁵⁴ Anne Dulphy: *La politique de la France à l'égard de l'Espagne...*, cit., p. 430.

⁵⁵ CAC, Fontainebleau, MI, 19890576, informe sobre el PCE a França. També a Anne Dulphy: *La politique de la France à l'égard de l'Espagne...*, cit., p. 431.

⁵⁶ Anne Dulphy: *La politique de la France à l'égard de l'Espagne...*, cit., pp. 434-435.

cions espanyoles que, per mitjà de l'ambaixador Aguirre de Cárcer, s'enviaven al ministre d'Interior francès:

1.- *Orden público:*

- a.- *Internamiento en campos o expulsión de los exiliados españoles del sur de Francia.*
- b.- *Extradición de los criminales reclamados por nuestros Tribunales de Justicia.*

2.- *Información:*

- a.- *Castigo de la prensa que injuria a España y ofende al Jefe del Estado Español.*
- b.- *Control de «Radio París», para impedir infundios y calumnias contra España.*
- c.- *Amonestación a la agencia «France Presse» en el mismo sentido.*
- d.- *Envío de corresponsales objetivos por parte de las agencias y periódicos franceses.*

3.- *Reparación de daños:*

- a.- *Firma y ejecución del Acuerdo Fiscal.*
- b.- *Entrega inmediata del edificio de la Avenida Marceau.*
- c.- *Indemnizaciones por los sucesos de Chambéry.*
- d.- *Facilidades de investigación de los bienes expoliados por los rojos que puedan hallarse en Francia.*

4.- *Reciprocidad cultural:*

- a.- *Normalidad de las escuelas españolas en Francia.*
- b.- *Normalidad de las escuelas en Argelia y Marruecos.*
- c.- *Facilidades para la Casa de España en París.*
- d.- *Reconstrucción de la «Casa de Velázquez», en Madrid.*

5.- *Comercio y crédito:*

*Ejecución de lo convenido.*⁵⁷

Les infraestructures comunistes a França van ser acusades de ser seus d'espionatge. Tant l'Hospital Varsòvia de Tolosa com la Societat Fernández Valledor, entre altres, havien estat creats per proporcionar assistència o ajut laboral als exiliats comunistes, però, òbviament, a partir del 1947 el comunisme en l'exili va viure l'etapa més dogmàticament prosoviètica o estalinista, i es van produir nombroses depuracions internes. Tot això va ajudar a radicalitzar les posicions. L'antifranquisme guerriller i actiu va ser vist com un *«un complot internacional, encabezado por Rusia pero con el potencial organizativo del PCF, donde los comunistas españoles eran conscientes de participar en vistas a una 'ofensiva internacional comunista' y una guerra real entre las potencias enfrentadas»*.⁵⁸ L'«Operació Boléro-Paprika» va ser una acció policial de repressió contra exiliats comunistes a fi de desactivar les activitats de resistència antifranquista planejades i organitzades des

⁵⁷ AGA, Alcalá de Henares, AE 11288, llista d'assumptes pendents enviats per la delegació espanyola a Robert Schuman. Vegeu la llista completa de «temas pendientes» a partir de 1947.

⁵⁸ AMAE, Madrid, França, R 3114, informes del ministre d'Interior, Jules Moch.

de França; una «cacera de bruixes» camuflada i «a la francesa» en el curs de la qual el govern francès no va estalviar cap tipus d'esforç i contundència.

El primer pas de l'operació va ser dissoldre i declarar il·legals totes les associacions i partits polítics afins als comunistes: el PCE, el PSUC, el PC d'Euskadi, Amigos del Mundo Obrero, l'Amical de los Antiguos FFI y Resistentes Españoles, Dones Antifeixistes, UGT (dissident), les Joventuts Socialistes Unificades d'Espanya i Solidaridad Española. Així mateix, van ser prohibides les publicacions *Mundo Obrero*, *Culture et Démocratie*, *Lluita*, *Nuestra Bandera*, *Mujeres Antifascistas*, *El Obrero Español*, *Juventud*, *Solidaridad Obrera*, *Partidarios de la Paz* y *Euskadi Roja*.⁵⁹ En canvi, les associacions de caràcter llibertari i anarquista no van ser dissoltes, tot i que també havien propiciat la formació de grups guerrillers i múltiples accions de contraban d'armes, propaganda política i mobilització antifranquista.

Un cop completades les llistes i localitzats aquells que hi constaven, es va disposar l'execució de la ràtzia.⁶⁰ Havia de ser de matinada, amb la màxima discreció possible, de forma secreta i sense aixecar sospites, sobretot evitant al màxim alertar l'opinió pública i els mitjans de comunicació.⁶¹ Així doncs, el 7 de setembre de 1950, a les cinc de la matinada —l'hora del lleter—, va ser donada l'ordre d'actuar a les diferents brigades de policia. Aquestes, amb furgons o camionetes, van dirigir-se al domicili dels perseguits i, de forma coordinada i fulminant, van efectuar les detencions. En general, van ser les mateixes brigades encarregades del seguiment i de l'elaboració dels dossiers d'informació sobre les activitats dels refugiats les que els van detenir, i per això no és estrany que en molts casos els arrestats reconeguessin els rostres dels segrestadors.⁶² Els efectius mobilitzats van ser 60 vehicles de policia, 150 inspectors de la Surveillance du Territoire (DST) i uns quants centenars de gendarmes, sobretot dels departaments del Midi francès.⁶³

A Tolosa, un informe policial anomenat «Opération Boléro-Paprika» oferia una descripció detallada de l'actuació. Els Renseignements Généraux es refereixen a l'arribada a França d'agents espanyols, referint-se a agents militars del SIM enviats urgentment per Franco l'octubre del 1950 amb la tasca d'assegurar-se de la correcta execució de l'operació contra els comunistes, informar del seu abast i

⁵⁹ AMAE, París, série Europe, Espagne, vol. 133.

⁶⁰ AMAE, París, Ambassade de la République Française en Uruguay, «Communistes espagnols en France.» Hi ha indicis que en la confecció de llistes hi van col·laborar els serveis franquistes. En aquest sentit, s'ha descobert fins i tot que l'ambaixada francesa de Montevideo (l'ambaixador Albert Ledoux) passava al govern francès llistes de comunistes espanyols «perillosos» que actuaven a França. Entre els mesos de juny i setembre del 1950 es van incloure en la llista un total de 130 noms, proporcionats per un informador de Ledoux a la Casa de España, seu del PCE a la capital uruguaiana.

⁶¹ ADHG, Tolosa, citat al capítol exhaustiu dedicat a l'operació Boléro, a Jordi Guixé: *L'Europa de Franco...*, cit., pp. 155-185.

⁶² Així ho reiteren diversos testimonis en entrevistes sobre la seva experiència personal: Enric Puigcerver, deportat a Algèria, i Sebastià Piera, deportat a Còrsega arran de l'operació Nevada.

⁶³ Phryné Pigenet: «L'opération Boléro-Paprika, ou la protection des étrangers à l'épreuve de la guerre froide», cit.

recollir altres dades.⁶⁴ El coordinador destinat a entrar per la frontera d'Hendaia va ser el capità Guinda, un oficial que treballava per al servei d'informació franquista als sectors de Navarra i Aragó i que residia habitualment a Jaca. Hi havia, doncs, una comunicació ben coordinada entre els serveis d'informació dels dos països a banda i banda dels Pirineus.⁶⁵

Els únics detinguts amb càrrecs rellevants van ser Irene Falcón, secretària de la Pasionaria; Ángel Álvarez, «Angelín», membre del Buró Polític del PCE; el doctor Bonifaci, del Comitè Central del PSUC, i el general republicà Luis Fernández. L'operació també va afectar José Chinchilla, àlies *Ricardito*, que va romandre deportat dotze anys a Còrsega, i Modest Duran, que gràcies a la intervenció del director de Ràdio Andorra i d'un capità francès va poder tornar d'Algèria al cap de dos anys. Va ser un dels pocs casos considerats «erronis» pel govern francès, que el va traslladar una altra vegada a la metròpoli. Altres deportats que han pogut donar el seu testimoni van ser Enric Puigcerver, Sebastià Piera i Trinitat Revoltó,⁶⁶ alguns dels quals han afirmat després que van tenir la gran sort d'escapar-se (si més no, no figuraven en les llistes).⁶⁷ No obstant això, posteriorment es realitzarien altres deportacions, com les que es produïren arran de l'anomenada «Operació Nevada».⁶⁸

Segons el ministre francès Moch, l'operació «potser havia suposat alguna il·legalitat pel que fa a qüestions ideològiques, diplomàtiques i de llibertat».⁶⁹ El cert és, però, que va oblidar-se d'afegir també les il·legalitats judicials, democràtiques i de dret que implicava una detenció sense judici ni dret a una defensa legal, fins i tot sense acusació formal. Va ser un cop dur, però el Partit Comunista, com en moltes altres ocasions, disposava d'una alternativa clandestina, operativa en tot moment a l'interior d'Espanya, que va ser aprofitada —segons declaracions d'un dels seus màxims dirigents, fugit de la ràtzia policial, Santiago Carrillo— per ajudar la direcció de França i poder seguir l'exemple de la clandestinitat amb ajuda del PCUS, del PCF i de la xarxa internacional del mateix PCE.⁷⁰

En resum, la política europea, de la Guerra Civil en endavant, va arribar als anys cinquanta havent creat un sistema ideològic i polític basat en respostes contradictòries i en judicis amorals entre el que s'havia de fer i pensar —democràticament— i el que realment es feia. Tot això va contribuir a estendre àmpliament una forma d'actuar oposada a la forma de pensar —«pragmatisme (polític) contra ideologia»— que no va ser més que un gran punt dèbil de les noves democràcies (sobretot de França) després de la Segona Guerra Mundial.

⁶⁴ ADHG, Tolosa, 5681W 5.

⁶⁵ ADHG, Tolosa, ibídem, informes dels Renseignements Généraux.

⁶⁶ Entrevistes diverses.

⁶⁷ AN, París, F/7/16114. Entrevista a Sebastià Piera, Còrsega/Barcelona, 1999-2000.

⁶⁸ ADHG, Tolosa, ibídem, informes dels Renseignements Généraux.

⁶⁹ AN, París, F7/16114, declaració de Jules Moch, ministre d'Interior, setembre del 1950.

⁷⁰ Entrevista amb Santiago Carrillo, Madrid, setembre del 2001.

7. L'ARC REPRESSIU, UNA CONSTANT HISTÒRICA DEL PERÍODE

L'objectiu de l'Estat franquista va consistir a eliminar l'enemic, i per això el va perseguir en tots els seus exilis. Tenyir d'un mateix color vermell, de manera uniforme i sense matisos, tota l'amalgama de tendències, partits i posicions va ser l'estratègia de la dictadura del general Franco en la seva voluntat de dimonitzar un únic col·lectiu, un únic fugitiu. Aquest estigma ha estat un dels triomfs més grans del franquisme, fins al punt d'aconseguir que aquesta idea hagi seguit enquistada en la societat espanyola fins als nostres dies. «Rojo» no és exactament el comunista o anarquista; «rojo» és el portador del «mal», que no és cap altre que l'estigma democràtic, republicà. El gruix d'aquesta «taca vermella», creada pel discurs franquista, va haver de refugiar-se en territori francès, un indret que va resimbolitzar l'exili, polític i personal, dels republicans espanyols.

Espanya no va ser un règim aïllat, gairebé anecdòtic, lligat a la idiosincràsia de la societat espanyola, tancada, tradicional i conservadora. Fins i tot en els seus períodes més foscos de col·laboració amb el nazisme, va haver de teixir una xarxa segura de relacions amb els països occidentals. I, un cop finalitzada la Segona Guerra Mundial, va desenvolupar unes estratègies decisives per mantenir la seva supervivència i perpetuar el seu dictador en el poder.

El món de l'exili republicà va ser complex i divers, però, vist des de l'òptica dels seus «adversaris», l'anomenat *problème espagnol* va ser un problema polític intern per al govern francès des del 1936 fins més enllà dels anys cinquanta. Malgrat les polítiques oficials franceses de defensa democràtica de l'administració republicana en breus períodes (el 1936-1939 i del 1944 fins al 1948), això demostraria que l'exili espanyol sempre va representar una càrrega, un conflicte per les autoritats franceses. Però, també, que en períodes de manca de llibertats va ser un col·lectiu resistent i antifeixista. Els republicans espanyols, que ja el 1939 van lluitar a Narvik —la primera batalla de la Segona Guerra Mundial— i després van participar en l'alliberament de París i fins i tot en l'entrada al Niu de l'Àliga de Hitler el 1945, sempre van ser presents lluitant a favor de la resistència, la llibertat i els aliats. La memòria oficial francesa, presumptament oblidadissa, ha tardat seixanta anys a reconèixer el paper actiu dels exiliats contra el nazisme i a favor també de la França lliure, organitzant la Resistència.

L'exili republicà a França va ser víctima d'algunes de les vexacions més dures i cruels de la nostra història com a societat humana: censura, manca de llibertat d'expressió, il·legalitats internacionals, operacions d'espionatge i detencions il·legals, col·laboracionisme, repatriacions, extradicions, deportacions massives, extermi, racisme i xenofòbia, contraban i extorsions, evasions de capital i un llarg etcètera. En tots aquests processos, tal com he analitzat a la meua investigació, el franquisme va tenir un paper destacat; no es pot continuar afirmant la neutralitat espanyola ni el seu aïllament durant el conflicte mundial.⁷¹ A més, l'Espanya democràtica, que no va desaparèixer, que va estar representada pels homes i do-

nes de l'exili, va mantenir un paper protagonista en totes les etapes que es van succeir al llarg de tres guerres. Molts dels exiliats sempre van mantenir —alguns mantenen— una lluita a favor de la democràcia i les llibertats.

Però, amb vista a la seva pervivència, per al dictatorial règim franquista no importava la legalitat internacional i recórrer a detencions, extradicions, judicis i execucions. Actuà, a més, a l'empara de la penosa continuïtat d'una legalitat francesa que enllaçà la Tercera República amb la Quarta, passant per Vichy, la guerra i l'ocupació; d'una França capaç de pactar amb Franco sense plantejar una política democràtica ferma i valenta, que defensés i respectés els refugiats polítics establerts al seu territori.

Totes aquestes dades pertanyen a un període polític passat, però molt present també en la memòria dels que el van viure. Els exemples de José Chinchilla, Modest Duran, Sebastià Piera i Trinitat Revoltó, entre milers d'altres, són històries impactants, de lluita constant per uns ideals i un ferm antifranquisme. Però també els seus fills, com Pierre Paronella o Emilia Sánchez, que des del seu exili als pobles del sud de França, a Tolosa, a Saint-Girons, a Foix, a Vernet, etc., tracten de recuperar la memòria dels seus familiars, de la República, de la guerra i d'altres etapes plenes de canvis i de continuïtats; busquen objectes, elements del record i documents sobre la seva memòria personal, que esdevé col·lectiva quan troben paral·lelismes en l'experiència de molts altres conciutadans seus. Com fa Jonathan Safran Foer a *Tòt està il·luminat*,⁷² un jove que busca la memòria de la seva família a través dels rastres geogràfics i dels objectes del passat, i que emprèn, igual que molts altres fills i néts de refugiats, un viatge iniciàtic des de l'exili, des d'una memòria personal que va esdevenir col·lectiva.⁷³ Aquest viatge, en el cas de la nostra memòria democràtica, ens condueix a l'exili. Un viatge que es podrà tancar quan siguem capaços, entre tots, d'encaixar les històries escrites, els documents i els objectes del passat amb la narració de la nostra pròpia història a través de la memòria i la consciència. I no hauríem d'oblidar que una gran part d'aquesta es troba a l'altre costat de les muntanyes pirinenques i les blaves aigües de la Mediterrània.

⁷¹ Nous treballs que rebaten aquest aïllament són els de Josep Calvet: «Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial (1939-1944)», text inèdit, i Francesc Vilanova i Laia Aranyó, *El mundo en guerra. Crónicas españolas de la Segunda Guerra Mundial*, Destino, Barcelona, 2008.

⁷² Jonathan Safran Foer: *Tòt està il·luminat*, Columna, Barcelona, 2005.

⁷³ Montserrat Iniesta: «Àgores globals. Museus per a la mediació: història, identitats, perplexitats». Article inèdit que ofereix una magnífica interpretació de la recuperació de la memòria.